

Gramsci, Sivil Toplum-Devlet İkililiği ve Kuramsal Kökenler

Melek Halifeoğlu, Hacettepe Üniversitesi, İİBF, e-posta: melek.halifeoglu@hacettepe.edu.tr.
Mehmet Yetiş, Ankara Üniversitesi, SBF, e-posta: yetis@politics.ankara.edu.tr.

Özet

Devlet ve sivil toplum arasındaki dikotomik ilişkiyi ele alan kuramsal sorunsal antik, pre-modern ve modern siyaset felsefesi geleneklerinde bir dizi epistemolojik kopuş ve sürekliliği dışavurur: örneğin, Aristotelesçi *koinonia politike*, doğal hukuk kuramları, klasik ekonomi politik, Hegel'in etik devlet kuramı, Marx'ın eleştirel sınıf kuramı ve Gramsci'nin tarihsel bloka ilişkin üstyapısal analizi. Antik toplumda Aristotelesçi *koinonia politike* anlayışı, siyasal düzeyin bütün diğer topluluksal varoluş biçimleri üzerindeki belirleyici üstünlüğünü yansıtır. Doğal hukuk kuramları sivil toplum ve devlet arasındaki ayrımı nüve hâlinde formüle ederken, klasik ekonomi politik bu ikiliğin açık bir şekilde anlamlandırılması ve sivil toplumun politik toplum ya da devlet karşısında birincilleştirilmesi bakımından önemli bir aşamayı temsil eder.

Hegel, modern toplumda yeni bir *sittlichkeit*'in (etik yaşam) oluşturulmasını öngören etik-politik projesi bağlamında, sivil toplum-devlet ikiliğini yeniden ele alarak, devleti sivil toplum karşısında yeniden ayrıcalıklandırır ve belirleyici uğrak konumuna getirir. Hegel'in diyalektiğini tersine çeviren Marx ise, erken dönem çalışmalarından başlayarak, sivil toplumun siyasal devlet karşısında belirleyici olduğunu vurgular. Marx'ın ikiliğin bileşenlerine yönelik sınıfsal yaklaşımını benimseyen Gramsci, sivil toplum ve devleti ekonomik yapı ile üstyapının organik bütünlüğü olarak tanımladığı tarihsel blokun üstyapısına yerleştirir. Sivil toplumu hegemonik üstünlüğün açığa çıktığı bir uğrak olarak analiz ederken, politik toplum ya da devletin yerine getirdiği zorlama ve tahakküm işlevleri üzerinde durur.

Bu makale, söz konusu sorunsalın temel özelliklerini araştırarak ortaya çıkarmayı ve anıtsal önemdeki *Hapishane Defterleri*'nde Gramsci'nin bu ikiliğe yönelik kuramsal tartışmaya yaptığı dikkat çekici katkıyı incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Gramsci, sivil toplum, devlet, liberal düşünce, Hegel, Marx.

Gramsci, the State-Civil Society Dichotomy, and Theoretical Antecedents

Abstract

The theoretical problematic of the dichotomous relationship between civil society and the State outlines a series of epistemological ruptures and continuities among the traditions of ancient, pre-modern, and modern political philosophy: namely, the Aristotelian conception of *koinonia politike*, the natural law theories, classical political economy, Hegel's ethical theory of the state, Marx's critical class theory, and Gramsci's superstructural analysis of the historic bloc. The Aristotelian *koinonia politike* reflects the decisive superiority of the political level over all other forms of societal existence in ancient society. As the natural law theories formulate the distinction between civil society and the state in its embryonic phase, classical political economy represents a significant stage in the development of a clear understanding of the so-called dichotomy while emphasizing the primacy of civil society against the state or political society.

Within the framework of his ethical-political project of constructing a new *sittlichkeit* (ethical life) in modern society, Hegel reformulates the state-civil society dichotomy and privileges the state over civil society, presenting it as the decisive moment. Beginning from his earlier works, Marx reverses the Hegelian dialectic and emphasizes that civil society determines the state. Adopting Marx's class approach to the so-called dichotomy, Gramsci locates the state and civil society to the superstructure of the historic bloc, which he defines as the organic unity of the base and superstructure. In analysing civil society as the moment of hegemonic supremacy, he examines the coercion and domination functions performed by the state or political society.

The present article inquires into the fundamental features of this problematic and examines Gramsci's noteworthy contribution to the theoretical elaboration of the so-called dichotomy, which he carried out in his monumental *Prison Notebooks*.

Keywords: Gramsci, civil society, the State, liberal thought, Hegel, Marx.

Giriş

Antonio Gramsci'nin *Hapishane Defterleri*'nde geliştirdiği kuramsal modelin en dikkat çekici yönlerinden birini sivil toplum-devlet ikiliğine yönelik derinlikli analiz oluşturur. Kavramsal matrisinin bileşenlerine bakıldığında, diğer ikiliklerle (yapı-üst yapı, hegemonya-tahakküm, zor-rıza, vb.) birlikte aynı sorunsalın farklı

görünümünü yansıtan bu ikilik, kapitalist toplumun doğasının anlaşılması bakımından önemli bir kavramsal araç konumundadır. On dokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkan bütün kriz koşullarına rağmen kapitalizmin kendini yeniden üretmesi, Gramsci'nin kuramsal modelinin açıklamaya yöneldiği temel bir sorundur. Gramsci, yirminci yüzyılın başında Batı Avrupa'daki işçi sınıfı hareketlerinin yenilgiye uğramasını ve faşizmin iktidara gelmesini analiz ederken sivil toplum-devlet ikiliğine başvurur. Kuşkusuz, Gramsci'nin sorunsalını kavrayabilmek için, bu ikiliğin *Defterler*'deki yeniden formülasyonunu önceleyen son derece geniş kapsamlı bir düşünsel birikimin varlığını da dikkate almak gerekir. Bu makalede, sivil toplum-devlet ikiliğinin Batı siyasal düşüncesindeki gelişiminin nitelendirici uğraklarını simgeleyen kuramsal yaklaşımlar ayrıştırılarak, Gramsci'nin söz konusu ikiliğin dönüşümüne yaptığı katkı incelenecektir.

Siyaset kuramının sivil toplum-devlet ikiliği konusundaki geniş kapsamlı, karmaşık ve çelişkili düşünsel birikiminde soykütüksel bir araştırma yapıldığında, sivil toplum kavramının, Aristotelesçi politik toplum (*koinonia politike*) kavramının karşılığı olarak ortaya çıktığı görülebilir. Antik Atina toplumunda insani varoluşun temel göstergelerinden birisini nitelendirmek amacıyla kullanılan *koinonia politike* kavramı, insanların kendilerini gerçekleştirdikleri doğal yaşam ortamını meydana getiren yurttaşlık uzamını anlatır (Chandhoke, 1995: 78-79). *Zoon politikon*'un özne konumuna yükseldiği üstyapılar bütünlüğündeki politika uğrağı, insanların ontolojik düzeyde kendi potansiyellerini açığa çıkardıkları zorunlu, kaçınılmaz ve doğal nitelikli toplumsal ilişkiler örüntüsünü içerir; her birey, politik toplum içinde yer alabildiği ölçüde kendi değerini ve özsel varoluşunu topluluksal yaşamın belirleyici alanlarında kanıtlama olanağına sahip olur.

Antik Atina'nın ideolojik değerler bütünlüğünün (*ethos*) hemen her tikel görünümünü koşullandırdığını söyleyebileceğimiz politika düzeyi, diğer bütün toplumsal etkinlik biçimlerini *koinonia politike* karşısındaki konumlarına göre hiyerarşik bir şekilde yeniden anlamlandırma yeteneğiyle donatılmıştı. Kendi tarihselliği içinde, dönemin entelektüel-ahlâki söyleminin somutluk kazandığı normatif algılama tarzı, yurttaşların politik etkinliğini diğer toplumsal varoluş formlarıyla kıyaslanamayacak ölçüde ayrıcalıklı bir konuma yerleştiriyordu (Chandhoke, 1995: 78; Cohen ve Arato, 1992: 84-85). Bu durumda, bireyin politik toplum dışına çıkarak kendi bağımsızlığını ilan edebileceği ayrı bir özel alandan söz edilmesi olanaklı değildi; çünkü bütün toplumsal özne konumlarını belirleyen politika düzeyi, aynı zamanda kişiye değer kazandıran yurttaşlık kimliğinin kazanılabileceği yegane alandı. Siyasal katılım süreçleri içerisinde yer alınmasını sağlayan bu olanak, bireyin hem kamusal yükümlülükler hem de temel hak ve özgürlükler ile kurduğu zorunlu ilişkiyi biçimlendirmesi bakımından, antik *polis*'in ayırt edici bir özelliğine dönüşüyordu.

Antik Atina politik toplumundaki ideolojik *ethos*'a özgü bu normatif algılama tarzı, tarihsel blokun yapısal düzeyindeki köktenci değişikliklerin varlığına karşın, politikanın birincil insani etkinlik biçimi olduğu Roma toplumsal formasyonunda da kendini gösterir. Roma siyasal düşüncesindeki biçimiyle devlet yine yurttaşlar topluluğu anlamına gelir; ne var ki, antik Atina *polis*'inden farklı olarak, ilk kez Roma'nın tarihsel deneyiminde, henüz nüve hâlinde de olsa, kamusal-özel ayrımının şekillenmeye başladığı saptanabilir. Bunun temel nedeni, özel mülkiyetin ve özel hukuk alanının gelişmesine koşut olarak, Roma dünyasında yurttaşın kendini politika kertesinin dışında da gerçekleştirmesine yönelik hukuksal, siyasal ve ideolojik olanakların ortaya çıkmasıdır. Bu bağlamda, sivil-olan ile politik-olan arasındaki ayrımı niteleyen sivil toplum-politik toplum (ya da devlet) ikiliğinin ancak kapitalizmin gelişmesiyle birlikte gündeme gelebileceği vurgulanmalıdır.

Dolayısıyla, önceki tarihsel aşamalarda bireyin politik toplum dışında kendisini var edebilmesine yönelik girişimler ne kadar önemli olursa olsun, siyaset kuramı alanında söz konusu ikiliğin açıkça formüle edilebilmesi için Batı toplumsal formasyonlarında radikal dönüşümlerin gerçekleşmesi gerekecektir. Bu noktada, sivil toplum-devlet ikiliğine dair kuramsal soykütüğün belirleyici bir uğraşını doğal hukuk kuramının oluşturduğunu ileri sürebiliriz. Birey, toplum ve devlet kategorilerini toplumsal sözleşme sorunsalı içerisinde yeniden yorumlayan bu kuramsal yaklaşımın geliştirilmesinde etkili olan iki önemli isim üzerinde durulması yararlı olacaktır: John Locke ve Thomas Hobbes. Erken dönem burjuva siyasal imgelemine temsil ettiklerini varsayabileceğimiz bu düşünürler, kuşkusuz aynı sorunsalı formüle eden diğer siyaset kuramcılarıyla birlikte, kapitalist topluma özgü sınıfsal üstünlük ilişkilerinin meşruluk çerçevesinin oluşturulmasına katkıda bulunmuşlardır. Kapitalizmin tarihsel gelişim dinamikleri açısından baktığımızda, sivil toplum-devlet ikiliğinin, siyaset kuramı alanında asıl olarak 17. ve 18. yüzyıllarda geliştirildiğini söyleyebiliriz. Bu ikiliğin kuramsal düzeydeki formülasyonu, Batı siyaset felsefesi geleneğinin bütün evreleri dikkate alındığında, Aristotelesçi *koinonia politike* sorunsalından köktenci bir kopuşu simgeleyecektir.¹

Bununla birlikte, doğal hukuk kuramcılarının oluşturduğu ideolojik-politik gelenek içerisinde, bu kopuşun entelektüel argümantasyon ve uslamlama açısından eksiksiz bir şekilde gerçekleştiği söylenemez; zira, doğal hukuk kuramında, sivil toplum ve politik toplum (ya da devlet) kavramları eşdeğer olarak anlamlandırılır. Birbirinin yerine kullanılabilen bu kavramlar arasındaki özdeşlik, sivil toplum teriminin henüz politik toplumun dikotomik karşıtını oluşturmadığını gösterir; bu sorunsalın öngördüğü karşıtlık ilişkisi, doğa durumu ile sivil ya da politik toplum (devlet) arasında kurulur. Devletin

ortaya çıkışını açıklamak üzere tasarımılanan doğa durumu, yeni bir insani varoluş uğrağını ifade eden “sivil ya da politik toplum” (Locke, 2004: 65) formülasyonunu koşullandırır. Doğa durumunun aşılmasını simgeleyen yeni evreye ilişkin bu terminolojik formülasyon, sivil toplum ile devlet arasında net bir ayrıma dayanmadığı için kuramsal belirsizliğe yol açar. Gerçekten de, burada kullanıldığı biçimiyle, sivillik doğa durumunun yadsınması ya da aşılmasıdır; aynı anlama gelmek üzere, sivil-olan politik-olan’ın dikotomik karşıtı değildir. Toplumsal sözleşme kuramında, devletin nasıl kurulduğu ve neden kurulması gerektiği yolundaki belirleyici sorunun yanıtlanmasında, doğa durumu bireyin kendi varlığını sürdürdüğü devlet-öncesi “doğal” yaşam koşullarını anlatırken, sivil ya da politik toplum ise sonradan inşa edilen “yapay” bir oluşumdur. Dolayısıyla, doğal-olan ile yapay-olan arasında karşıtlık ilişkisinin kurulmasını sağlayan kuramsal ayırıştırma işlemi, Aristotelesçi *koinonia politike* kavramının ima ettiği doğallık-yapaylık anlayışının tersine çevrilmesine dayanır: Sivil ya da politik toplum, antik Atina siyaset söyleminde yurttaşların doğal varoluş alanı iken, sözleşme kuramcılarının doğa durumu ise yapay sivil ya da politik toplum tarafından aşılması gereken bir uğraktır.²

Kuşkusuz, doğal hukuk geleneğinin her iki uğrağa ilişkin betimlemeleri arasında kayda değer farklılıklar bulunur. Hobbes’un kuramsal modelindeki doğa durumu tasarımı, aşılması gereken evreyi hem siyaset-öncesi hem de sivillik-öncesi olarak sunar. Buna göre, herkesin herkesle savaştığı doğa durumu, insanın yapısal olduğu düşünülen kimi özsel nitelikleriyle ilişkili varsayımlar üzerinden açıklanır. Dizginlenemeyen insani tutkuların denetim altına alınmaması hâlinde insanların hangi koşullarla karşı karşıya kalacağı yolundaki temel soru, sivil ya da politik toplumun neden gerekli olduğunu kanıtlamaya yöneliktir. Bu sorunun yanıtını oluşturan uslamlama biçimi, devletin ortaya çıkışını insanın kendi varlığını yeniden üretme gereksinimine bağlar (Ryan, 1996: 233-34; Chandhoke, 1995: 80). Mutlak egemenlik kavrayışının içerimlerini yansıtmaması bakımından son derece önemli bir yapıt olan *Leviathan*’ın kuramsallaştırmasında, insanlar vazgeçilemez nitelikteki kendini koruma hakkını güvence altına almak amacıyla doğal özgürlüklerinden ödün vererek, sözleşme yoluyla (dolayısıyla, bir bakıma aktif ya da pasif rızayla) yetkilerini egemene devrederler (Hobbes, 1992: 127-31). Hobbes’a göre kurallara bağlı, barışçıl, sivil ya da politik toplum doğa durumundaki olumsuzlukların aşılmasını sağlayacaktır.

Kuramsal hedefleri nedeniyle benzer bir uslamlamaya dayanan Locke’un doğa durumuna ilişkin betimlemesi, Hobbes’unkinden farklı olarak, insanlar arasındaki kaçınılmaz savaş koşullarına değil, siyasal niteliği olmayan toplumsallık görünümüne göndermede bulunur. Dolayısıyla, Locke’un *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*’de geliştirdiği açıklama modelindeki biçimiyle

doğa durumu, tarihsel ilerleme mantığı açısından bakıldığında, siyaset-öncesi olmakla birlikte toplum-öncesi bir uğrak değildir (Chandhoke, 1995: 80-81). Burada, Locke tarafından ortaya atılan temel varsayım, toplumsal ilişkiler geliştirme yeteneğine sahip insanların, doğa durumunda ortak bir düzenleyici yetkenin ya da devlet iktidarının bulunmayışı yüzünden, ciddi sorunlarla karşı karşıya kalabileceğidir: Ortak yargıcın yokluğunda, insan topluluğunun kendini yeniden üretmesi mümkün değildir (Locke, 2004: 5-14).

Doğa durumunda karşılıklı yükümlülükleri düzenleyecek bir otoritenin olmayışının nitelediği belirsizlik koşulları altında, devletin neden gerekli olduğu sorusuna verilen yanıtın kuramsal zorunluluğu daha açıklayıcı bir bağlamda ortaya çıkmaktadır. Devlet, bu açıdan ele alındığında, toplumsal gereksinmelerin sonucu olarak gelişen önemli bir tarihsel zorunluluk formudur. Doğa durumundaki sorunların aşılmasını sağlamak üzere, sözleşmeyle kurulan sivil ya da politik toplum (dolayısıyla, devlet), sivilliği güvence altına almanın vazgeçilemez koşuludur: Devletin kurulması, aynı zamanda sivil toplumun da kurulması demektir. Özgürlük, kişisel güvenlik ve mülkiyet gibi değerlere dayalı bir toplum ise, ancak ussal insanların devletli aşamaya geçmeye karar vermesi sonrasında gündeme gelebilecektir (Chandhoke, 1995: 81). Doğal hukuk geleneğinde özgür, eşit ve mülk sahibi insanların oluşturduğu sivil ya da politik toplum tasarımı, doğa durumunun dikotomik karşıtı ve toplumsal gelişmenin yeni bir evresi olarak formüle edilir; bu nedenle, sivil-olan ile politik-olan arasındaki kuramsal ayrışmanın açık bir şekilde geliştirildiğini söylemek mümkün değildir. Sivil toplumu devletten, sivil-olanı politik olan'dan ayırtmayı sağlayacak kuramsal girişimin başarıya ulaşması için, burjuva ideolojisinin gelişiminde önemli bir uğrak oluşturan klasik ekonomi politiğin ortaya çıkması gerekecektir.

Sivil Toplum-Devlet İkiliğinin Belirginleşmesi

Doğal hukuk geleneğinde henüz nüve hâlinde formüle edilen sivil toplum-devlet ikiliğine yönelik kuramsal ayrıştırma işleminin, asıl olarak klasik ekonomi politikçiler (Adam Smith, Adam Ferguson, David Ricardo, J. B. Say, vd.) tarafından gerçekleştirildiğini saptayabiliriz. Sözleşme kuramcılarında spekülâtif ve tarihdışı bir nitelik taşıyan sivil toplum anlatısı, klasik ekonomi politiğin kuramsal modelinin gelişmesiyle birlikte, ilk kez bilimsel bir görünüm kazanmaya başlar. Ekonomi politiğin kendisinin ayrıcalıklı bir bilimsel disiplin düzeyine yükseltilmesini hedefleyen bu girişim, sivil toplum-devlet ikiliğine dair kuramsal öncüllerin yöntembilimsel açıdan yeniden yorumlanmasını zorunlu kılmıştır. Siyaset kuramı alanında doğal hukuk geleneğinden köktenci bir kopuşu meydana getiren yeni söylem, önceki geleneğin soyut anlatısını bir yana

bırakarak, ekonomik dinamiklere ağırlık tanıyan sosyolojik bir analize başvurur; bu doğrultuda, insanlığın tarihsel gelişimini gözlemlenebilir somut aşamalara göre yeniden anlamlandıran erekselci bir anlatının şekillendirilmesine önem verir.

Böylelikle klasik ekonomi politik geleneği, insan topluluklarının, âdeta bilimsel yasallıklar çerçevesinde, zorunlu olarak belirli gelişim evrelerinden (avcılık, toplayıcılık, tarım, ticaret) geçtiğini varsayar.³ Tarihsel gelişim sürecini ayırt edilebilir aşamalar hâlinde tasarlayan ilerleme düşüncesinin, bu geleneğin egemen uslamlama biçimi olduğunu görebiliriz. Her aşamanın bir sonraki aşamaya evrilmesini yönlendiren dinamikler açısından bakıldığında, tarihsel ilerleme mantığının önemli bulduğu belirleyici koşullar arasında toplumsal işbölümü, üretici güçlerin gelişimi ve toplumun maddi örgütlenme biçimi sayılabilir. Genelleşmiş meta ekonomisine dayanması nedeniyle önceki üretim tarzlarından köktenci bir biçimde ayrılan kapitalizm, bu yaklaşımın temsilcilerine göre, insanlık tarihinin ulaştığı nihai toplumsal aşamadır. Bu nedenle, ilk kez ekonomi politikçilerle birlikte, meta üretimi ve dolaşımının ulaştığı boyut dolayısıyla, önceki toplumsal formasyonlardan nitel açıdan bütünüyle ayrı özellikler sergileyen bu aşamanın özgüllükleri konusunda yeni bir yaklaşım tarzının geliştirildiğini söyleyebiliriz.

Bu düşünce biçimi, tarihsel ilerlemenin hem simgesi hem de temel etkeni olarak anlamlandırdığı piyasa alanını diğer toplumsal formlar karşısında ayrıcalıklandırır. Böylece, ekonomi politiğin erekselci sorunsalı, piyasa ile ilişkilendirilen sivil toplumu modern devletin kapladığı toplumsal ilişkiler örüntüsünün dışında konumlandırmaya yönelir. Burjuva ekonomi politik söyleminin yöntemsel dayanağını oluşturan düzçizgisel ilerleme mantığı, sivil toplum-devlet ikiliğini tarihsel ilerlemenin değişik aşamalarını ayırt etmekte kullanılacak nesnel bir kıstasa dönüştürür. Buna göre, modern devletin ve piyasa dolayımı sivil toplumun ortaya çıktığı kapitalist toplumlar, tarihsel gelişme ekseninin ileri evrelerinde; bu ikiliğin henüz biçimlenmediği toplumsal formasyonlar ise, daha geri aşamalarda yer alır (Chandhoke, 1995: 90-91). Bir başka deyişle, artık modern devletten ayrıştırılmaya başlayan sivil toplum, her formasyonu diğerlerinden farklı bir yere konumlandıran özgüllüklerin saptanmasına yardımcı olan önemli bir referans noktası hâline gelir. Kuşkusuz, kapitalizmi ve burjuva toplumunu tarihsel ilerlemenin sonal aşaması olarak sunan bu yaklaşımın, ideolojik açıdan burjuvazinin sınıf egemenliğini gizemlileştirmeye yönelik hegemonik bir boyutu olduğu açıktır.

Klasik ekonomi politiğin uslamlamasına göre, sivil toplum ile devlet arasında ortaya çıkan ayrışma, aynı zamanda ekonomi ile politika arasındaki ayrışmaya

da karşılık gelir. Bu dikotomik bölünme, bireyin ontolojisinde de köktenci bir ayrışmaya yol açmak üzere diyalektik gelişimini sürdürür. Böylece, bireysel varoluş da iki ayrı biçim altında ortaya çıkar: İnsan, bunlardan birincisinde, evrensel nitelikli politik toplum mertesindeki soyut yurttaşdır; ikincisinde ise, piyasanın dolayımıldığı ekonomik ilişkiler alanındaki somut bireydir. Bu sorunsal, sivil toplumu, doğal hukuk kuramında öngörülenin tersine, aşılması gereken doğa durumunun değil, önceki tarihsel evrenin, örneğin feodalitenin ya da doğu despotizminin dikotomik karşıtı olarak kuramsallaştırır (Chandhoke, 1995: 91). Artık, kapitalizme özgü tarihsel koşulların belirlediği modern aşamada, sivil toplum ile politik toplum ya da devlet arasındaki kuramsal ayrışma belirginleşmeye başlar. Klasik ekonomi politiğin tarihsel ilerleme yaklaşımıyla koşutluğu kolaylıkla saptanabilecek olan bu ayrıştırma işlemi, üç temel önerme üzerinden meşrulaştırılır: (1) Ekonomi ile politika, birbirine indirgenmemesi gereken iki farklı kerte; (2) bunlar arasındaki ilişkilerin niteliği düşünüldüğünde, ekonomi, politika karşısında belirleyicidir; (3) sivil toplum-devlet ikiliği bir kez oluştuktan sonra, toplumsal bütünlüğün yeniden üretimi sivil toplumun ayrıcalıklandırılmasını gerektirir.

Klasik ekonomi politik geleneğinde ekonomik kertenin öne çıkarılması, devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkilerin yeniden kurgulanmasını zorunlu kılmıştır. Devletin ekonomi alanı ve piyasa dolayımı sivil toplum karşısındaki konumu, siyasal düzeyden herhangi bir müdahalenin gelmemesini vaz'eden temel yaklaşım tarafından negatif bir biçimde betimlenir. Karmaşık ve çelişkili üstyapılar bütünlüğündeki ideolojik *ethos*'un da ekonominin koşullandırmasına göre oluştuğunu vurgulamayı hedefleyen bu açıklama modeli, siyaset kuramında da köktenci bir dönüşümü simgeler. Burada, burjuvazinin sınıfsal çıkarları doğrultusunda formüle edilen yeni paradigmanın, antikiteye özgü normatif değerler bütünlüğünde politikayı belirleyici insani varoluş tarzı olarak nitelendiren Aristotelesçi *koinonia politike* anlayışından kuramsal bir kopuşu temsil ettiği vurgulanmalıdır. Antik *polis*'in ideolojik, siyasal ve hukuksal *ethos*'unda politik toplum belirleyici uğrağı oluştururken, klasik ekonomi politikçiler ekonomiyi ve –dolayısıyla– sivil toplumu toplumsal bütünlüğün odağına yerleştirerek kuramsal bir tersine çevirme işlemi gerçekleştirirler. Ekonomi düzeyi somut bireyin kendi varoluşunu dışavurduğu doğal yaşam alanı olarak tasarlandığında, sivil toplumun gereksinmeler sistemi hâlinde anlamlandırılması için gerekli kuramsal adım atılmış olur.

Ontolojik açıdan, insanın, kendini yeniden üretmesini hedefleyen pratik etkinlikleri hakkındaki analiz, özel gereksinmelerin ancak verili tarihsel aşamanın sağladığı sosyo-ekonomik olanaklar çerçevesinde karşılanabileceğini varsaymamızı zorunlu kılar. Gereksinmeler sisteminin, her toplumsal

formasyonun yapısal koşullandırmalarına göre farklı yöntemler, olanaklar ve dolayısıyla oluştuğuna dikkat edilmelidir. Bu bağlamda, klasik ekonomi politiğe göre, bireysel varoluşun yeniden üretiminin asıl olarak gerçekleştiği toplumsal uzam, kapitalist formasyonlarda gereksinmeleri karşılamanın başlıca alanı olan piyasadır. İnsani varoluşu metalaşma süreçlerinin derinleşmesine bağlayan burjuva zihinsel yapılarının ürettiği bakış açısının, bu nedenle, sivil toplum-devlet ilişkisini piyasa üzerinden dolaymladığını saptayabiliriz.

Politik düzeyin ekonomi karşısında ikincilleştirildiği bu sorunsalda, değişim süreçleriyle bağlantılandırılan sivil toplum; ussal, özçıkarcı, somut bireyin etkinlik gösterdiği; gerek aile gerek devlet karşısında, kendine özgü dinamikler sergileyen, özerk bir toplumsal ilişkiler örüntüsü olarak ortaya çıkar. Bağımsız bireylerin kendi ekonomik girişim yetenekleriyle bütün toplumun zenginliğine katkıda bulunacağını öngören liberal tahayyül, âdeta evrensel egoizmin somutluk kazandığı piyasa ve sivil toplum alanına devletin yapabileceği siyasal içerikli müdahalelere kuşkuyla yaklaşır. Zira, sivil toplum kavramı, burjuva ideolojisinin, kendi kendini yönetebilen toplum imgelemine meşrulaştırmak amacıyla kuramsallaştırdığı bir metaforudur. Politik toplum ya da devlet ise, somut bireyin yaşamı, güvenliği ve mülkiyeti ile ilişkili bütün hak ve özgürlüklerini korumakla yükümlü kamusal güce duyulan gereksinmeyi karşılamak üzere oluşturulur.

Klasik ekonomi politiğin sivil topluma ayrıcalık tanıyan kuramsal söylemini, siyasal kerteğe ve devlete yeniden ağırlık kazandırmak üzere, eleştirel bir yeniden okuma işleminin nesnesine dönüştüren G. W. F. Hegel olmuştur. Liberalizmin anlamlandırdığı biçimiyle, ussal bireylerin etkinlik gösterdiği özel çıkarlar dünyası olarak gelişen sivil toplum, Hegel'in yeni sorunsalı içerisinde, maddi yaşamın değişik evrelerini düzenlemek üzere tasarlanan *sittlichkeit*'in (etik yaşam) üç gelişim uğrağından biridir (diğer ikisi, aile ve devlettir).⁴ Bu üçlü model bağlamında, aile, tikel çıkarların doğal birlikteliğini simgelerken; etik yaşamın en gelişkin uğrağı olduğu düşünülen devlet, evrenselliğin gerçekleştiği belirleyici kerteğdir. "Etik ideanın edimselliği" (Hegel, 2008: 228, parag. 257) olarak kurgulanan devlet karşısında, sivil toplum somut bireyin özçıkarcıyı maksimize etmeye yöneldiği tikellikler alanını meydana getirir.⁵

Bu sorunsal içerisinde, devletin evrensellik uğrağı olarak yeniden birincil konuma yükseltilmesinin başlıca nedeni, toplumun kendi kendini yönetme potansiyeline yönelik kuşkucu yaklaşımdır. Hegel, antikiteye özgü politik toplumun yeniden kurulmasının artık mümkün olmadığı modern dönemde, nesnel çıkar farklılaşmaları nedeniyle sınıflara bölünmüş toplumun organik birliğinin nasıl sağlanacağı sorusuna yanıt arar. Dünya-tarihsel ölçekteki tutunum (*cohesion*) gereksinmesine karşılık bulmak amacıyla geliştirdiği sorunsal, sivil toplumdaki

bireylerin kendi çıkarlarına odaklanmaya başlamalarını temel sorun olarak formüle eder. Nitekim, Hegel'in, *Hukuk Felsefesi*'nin en önemli paragraflarından birinde, somut bireyin özçıkara dayalı ekonomik etkinliklerini sivil topluma özgü toplumsal sorunların nedenleri arasında sayması dikkat çekicidir (1991: 160; 2008: 182, parag. 185):

Her yandan hücum eden ihtiyaçların tatmini, olağanlığı içinde keyfî irade ve sübjektif tercih olarak kendisi-için özellik [tikellik], bu tatmin süreci içinde kendi kendisini ve cevheresel kavramını yok eder. Öte yandan ihtiyaç sonsuzca yeni arzular doğurduğu, sürekli olarak keyfliğe ve dış olağanlığa tâbi bulunduğu ve de evrenselliğin gücüyle sınırlandırılmış olduğu için onun tatmini –ihtiyaç ister zorunlu, ister olağan olsun– daima olağandır. Sivil toplum, bu zıtlıkları ve karmaşıklıkları içinde, hem sefahat ve sefalet hem de bu ikisi için ortak olan fizik ve moral yozlaşma manzaraları gösterir.

Yukarıdaki alıntıda açıkça ifade edildiği üzere, tikel çıkarların egemenliğindeki “evrensel bencillik” uzamı olan sivil toplum, içinde barındırdığı öznel çelişkiler yüzünden ahlâki çöküş ve yozlaşmanın neredeyse zorunlu olarak ortaya çıktığı bir alandır (Avineri, 1972: 134). Bu durumda, sivil topluma özgü karşıtlık ve çatışmaların aşılması için devlet müdahalesi gereklidir; zira, daha üst düzeydeki evrenselliğin temsilcisi olan devlet, denetlenmemesi durumunda yozlaşma eğilimleri sergileyen sivil toplum alanını yeniden düzenlemelidir.

Bu açıdan bakıldığında, klasik ekonomi politikçiler için, insanlığın ilerlemesini sağlayan sivil toplum; Hegel'in kuramsal modelinde, eleştirel bir bakış açısıyla gözetim altında tutulması gereken bir uğrağa dönüşür. Moderniteye özgü koşullar altında, özçıkara dayalı insani etkinlikler; bireyciliğe, egoizme ya da benmerkezciliğe yol açarak toplumsal tutunumu ortadan kaldırdığı için, toplumun etik bir varlık olarak yeniden üretimini engeller. Antik çağın ideolojik-politik *ethos*'unun bütünüyle dağıldığı bir tarihsel aşamada, insanlığın salt sivil topluma (ya da aileye) dayanarak etik yaşamı meydana getirmesi olanaklı değildir. Bu durumda, Hegel'e göre, insanlığın ulaşması gereken temel hedef modern koşullara özgü yeni bir *sittlichkeit*'in oluşturulmasıdır.

Hegelci sorunsaldaki biçimiyle, bütün topluluksal yaşamı derinden etkileyecek olan *sittlichkeit*, bireylerin hem sivil toplum hem de siyasal devlet uğraklarındaki varoluş tarzlarını yönlendirecek olan toplumsal formları önceden belirler. Nitekim, Hegel, toplumsal bütünlüğün yeniden üretimini koşullandıran bu ilişki biçimini açıkça belirtir: “Kolektif ahlâkî hayatta [yani, *sittlichkeit* bağlamında], insanın erdemli olmak için neler yapması, ne gibi vazifeleri yerine getirmesi

gerektiği kolayca söylenebilir: sosyal durumunun ona gösterdiği, bildirdiği ve öğrettiği şeyleri yapması yeterlidir” (1991: 141; 2008: 157, parag. 150). Bireylerin kendi toplumsal statülerinin gerekliliklerine uygun bir şekilde hareket ederek üstlerine düşen görevleri yerine getirmesini vaz’eden bir yaklaşımın, son kertede, eşitsizlikçi ve hiyerarşik bir işlevselciliğe yol açması kaçınılmazdır.

Etik yaşamın ancak devletle gerçekleşebileceğini öngören Hegel, *sittlichkeit* sorunsalı aracılığıyla, insanların sosyo-ekonomik ve siyasal düzlemlerdeki varoluş biçimlerini erekselci bir uslamlamaya göre yeniden anlamlandırır. Piyasayla ilişkili bir gereksinmeler sistemi olarak gelişen sivil toplumun hegemonik *ethos*’u, insanlar arasındaki etkileşim örüntülerinin araçsal bir niteliğe bürünmesine yol açar.⁶ Başka bir deyişle, kendi çıkarlarını maksimize etmeye çalışan somut bireyler diğer insanları kendi gereksinmelerini karşılayan araçlar olarak gördükleri sürece, sivil toplumun öznel tikellikler alanına dönüşmesi kaçınılmazdır.⁷ Hegel, “bütün bireysel menfaatlerin birbirleriyle çatıştığı bir savaş alanı” (1991: 237; 2008: 278, parag. 289) olması nedeniyle, bencil ve benmerkezci insanların yer aldığı bu toplumsal uzamın kendi başına bırakılmaması gerektiğini düşünür.⁸ Bu yaklaşım, tikellik görünümünün zararlı etkilerini sınırlandırmak amacıyla, sivil toplumun devlet tarafından gözetim altına alınmasını meşrulaştırmaya yöneliktir.

Klasik ekonomi politik geleneğinden epistemolojik bir kopuş gerçekleştiren Hegel, evrensellik ilkesiyle ilişkilendirdiği devleti *sittlichkeit*’in en ileri uğrağı olarak sunar; buna karşılık, ahlâklılık perspektifi tarafından eğitilmesi gereken bir uğrak konumuna yerleştirdiği sivil toplumu devlet karşısında ikincilleştirir. Etik topluluk bilincini toplumsal bütünlüğün her alanına yaygınlaştırmak isteyen bu bakış açısı, etik devlet anlayışının geliştirilmesine yol açar. Evrenselliği açığa çıkarmak üzere, tikelliğin sınırlı hedeflerini aşmayı sağlayacak süreçleri düzenlemek amacıyla oluşturulan dolayım mekanizmalarının en üstünde konumlandırılan devlet, böylelikle, sivil toplumla ilişkisinde belirleyicilik özelliği kazanır. Chandhoke’nin (1995: 125) de vurguladığı gibi, Hegel’in kuramsal yaklaşımının, tam da bu noktada, analitik uğraktan normatif uğrağına geçtiğini düşünebiliriz. Klasik ekonomi politik geleneği, negatif özgürlük sorunsalı açısından değerlendirdiği devletin olası olumsuzluklarını sınırlandırmak amacıyla etkin bir sivil toplumu öngörürken; Hegelci yaklaşımda, sivil toplumu kuşatan bir devlet kavramı karşımıza çıkar.⁹ Son çözümlemede, Hegel’in modern *sittlichkeit* tasarımı, ne sivil topluma ne de özerk bireylere devlet karşısında stratejik bir muhalefet yeteneği kazandırmadığı için, idealize edilen devletin fetişleştirilmesine katkıda bulunur. Devletin toplumsal bütünlüğün diğer uğraklarını belirlemesiyle sonuçlanan bu sorunsalın en ayrıntılı çözümlemesini Karl Marx yapacaktır (Hunt, 1990).

Aile, sivil toplum ve devlet uğrakları arasındaki diyalektiği yeniden yorumlayan Marx, kendi yaklaşımını geliştirirken, Hegelci sorunsalın temel öncüllerini kapsamlı bir eleştiriden geçirir.¹⁰ Özellikle *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi ve Yahudi Sorunu* gibi ilk dönem çalışmalarında, devletin ayrıcalıklandırılmasına yol açan kuramsal öncülü bütünüyle yadsımak üzere, asıl belirleyici uğrağın sivil toplum olduğunu göstermeye çalışır. Marx'ın benimsediği yönetsel model, tıpkı idealist diyalektiğin tersine çevrilmesinde olduğu gibi, Hegelci sivil toplum-devlet ilişkisinin tersine çevrilmesine dayanır. Buna göre, Hegel'in yaklaşımında görüldüğü gibi, devleti evrenselliğin dışavurumu olarak sunan perspektifler, nesnel gerçekliğin yanılmalı bir yansımasını ürettiği için hatalıdır. Aile ve sivil toplumu İdea'nın nesnel uğrakları hâlinde kuramsallaştıran spekülâtif felsefenin ürettiği yanılmanın aşılması, devleti önceleyen bu uğrakların yeniden etkin düzeyler olarak oluşturulmasını gerektirir (Marx, 1975a: 8-9) Hukuk ve ideoloji kertelerinin yanı sıra üstyapıda konumlandırılan siyasal devlet, maddi yaşam koşullarının gerçeklik kazandığı ekonomik yapıdaki nesnel süreçler açısından anlamlandırılmalıdır. Marx, bu bağlamda, sivil toplumdaki bencillik görünümlerinin ancak devlet uğrağında aşılabileceğini öngören Hegel'i eleştirerek, sivil toplumun çelişkilerinin, yine bu uğrağın içerdiği sınıf belirlemeli dinamikler tarafından aşılabilceğini ileri sürer (Yetiş, 2003: 41, 44).

Yapısal düzeyin savaşıma dayalı karmaşık sınıf ilişkileri içerisinde yorumlanması gereken siyasal devletin –aile ve sivil toplum uğraklarından ayrılarak– soyutlanması kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkan modern toplumun bir özelliğidir. Özel yaşam ile siyasal yaşam arasında farklılaşmanın söz konusu olmadığı antik ve feodal toplumsal formasyonlarda, insanın bireysel ve kamusal varoluşu siyasal görünümler altında biçimlenmekteydi. Marx, bu uslamasına dayanarak, sivil toplumdaki zümrelerle siyasal düzeydeki zümreler arasında özdeşlik ilişkisi kurulabileceği düşüncesiyle, siyasetin özel bir nitelik kazandığını ve sivil toplum ile siyasal toplumun aynı düzlemde yer aldığını ileri sürer. Hegel'in kuramsal modelinde de yansımaları olan zümreler alanındaki özdeşlik çerçevesinde, sivil toplumun “organik ilkesi” aynı zamanda devletin de ilkesini sağladığı için, “sivil toplumun siyasal toplum” olduğunu vurgular (Marx, 1975a: 72). Bu iki uğrağın belirgin bir biçimde ayrışması, genelleşmiş meta ekonomisiyle nitelenebilecek olan modern toplumun ayırıcı bir özelliği olacaktır.

Marx'a göre, köleci üretim ilişkilerine dayalı antik Yunan toplumunda, siyasal devlet yurttaşların bireysel varoluşunu belirleyen temel etken olduğu ölçüde, antikitenin “sivil toplum”u politik toplumun “kölesi” idi (1975a: 73). Dolayısıyla, Aristotelesçi *koinonia politike* kavramının dışavurduğu üzere, siyasal toplum karşısında bağımsızlık ya da özerklik kapasitesine sahip bir sivil toplumun varlığından söz edilemezdi. Buna karşılık, antik polis'in *zoon politikon*'undan

bütünüyle farklı bir konuma kavuşan modern sivil toplumun kurucu öznesi olan somut bireyin kendi varoluşunu gerçekleştirdiği asıl uğrak siyasal devlet değildir. Marx'ın bu gözlemi, modern döneme özgü bir *sittlichkeit*'in koşullarını araştıran Hegel'in, insanın ontolojik konumuyla ilişkili olarak gündeme getirdiği ayrışmayla koşutluk içindedir: Burjuva toplumunda insan, bir yanda sivil toplumun kendine özgü gereksinim ve çıkarları olan somut bireyi; öbür yanda ise, diğer insanlarla kamusal ilişkiler geliştirdiği siyasal devletin soyut yurttaşı (*citoyen*) olarak iki ayrı düzlemde varlığını sürdürür. Başka bir deyişle, sivil toplum-devlet ikiliğinin kaçınılmaz sonucu, somut birey-soyut yurttaş ikiliğinin ortaya çıkmasıdır.¹¹ Dolayısıyla, feodal topluma özgü ayrıcalıklara son veren burjuva devrimi, modern devlet-sivil toplum ikiliğinin, insani varoluşun iki ayrı biçimine karşılık gelmesine yol açmıştır: sırasıyla, insanın türsel yaşamı ve maddi/özel yaşamı. Bu ayrışmada, devlet insanın diğer insanlarla yurttaşal ilişkiler geliştirdiği bir uğrak iken, sivil toplum bir egoizm alanıdır: "Tam bir politik devlet, özü gereği, insanın maddi yaşamına karşıt olarak insanın türsel yaşamıdır. Bu egoist yaşamın tüm önkoşulları, devlet alanının dışında sivil toplum içinde varlığını sürdürür, ama sivil toplumun özellikleri olarak" (Marx, 1975b: 153-54; 1997b: 18).

Marx, özellikle *Alman İdeolojisi ve Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı* gibi yapıtlarında, sivil toplum-devlet ikiliğini üretim ilişkileri içindeki nesnel kökenleri üzerinden açıklamaya yönelir. Hegelci sorunsalın eleştirisini yaparken geliştirdiği kuramsal modeli tarihsel maddeci yöntemle zenginleştirmeye başladığı olgunluk dönemi çalışmalarında sivil toplumu "tarihin gerçek odağı ve sahnesi" olarak yorumlar (Marx ve Engels, 1976: 50). Devlet sınıflar arasındaki egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimini sağlarken; ekonomik yapıda konumlanan sivil toplum, üstyapının diğer bütün uğraklarıyla birlikte, devletin üzerinde yükseldiği nesnel zemini oluşturur. Klasik ekonomi politik devlet karşısında sivil toplumu ayrıcalıklandırıldığında, ekonomik-olan ile siyasal-olan arasında birincisini öne çıkaran eşitsiz bir ilişki kuruyordu.

Marx, bu geleneğin sivil toplumu, öznel gereksinmeleriyle anlamlandırılan bireyin başka insanları araçsallaştırdığı bir bencil çıkarlar alanına indirgediğine işaret eder. Klasik ekonomi politik, burjuva toplumu ile sivil toplum arasında zorunlu bir özdeşlik ilişkisi kurduğu için ideolojik bir yanılsamaya yol açıyordu. Maddi üretimin ve insanlar arasındaki üretim ilişkilerinin tarihsel gelişiminin belirli bir evresinde ortaya çıkan sivil toplum, insanlığın temel ve nihai bir varoluş biçimi değildi. Bu nedenle, Marx, sivil toplumu burjuvazinin egemenlik konumuna ulaştığı koşullarda altında biçimlenen bir toplumsal ilişkiler örüntüsü olarak açıklar: "'Sivil toplum' terimi, 18. yüzyılda, mülkiyet ilişkileri kendilerini artık antik ve ortaçağcıl topluluktan ayırdığında ortaya çıktı. Bizatihi

sivil toplum, ancak burjuvaziyle birlikte gelişir” (Marx ve Engels, 1976: 89). Marx’ın saptaması, sivil toplumun ortaya çıkışını burjuvazinin gelişimiyle ilişkili modern bir olgu olarak değerlendiren Hegel’in tarihselci bakış açısıyla koşutluk içindedir.¹²

Marx ve Hegel’in kuramsal modelleri, her ikisi de siyasal devletin doğasını açıklarken sivil toplumun önceliği varsayımına dayanmakla birlikte, bütünüyle karşıt vargıların formüle edilmesiyle sonuçlanır. Bu varsayım, Hegelci sorunsalda, devletin sivil toplum karşısında belirleyici bir konuma yerleştirilmesine; Marksist sorunsalda ise, devletin sivil toplumdaki sınıf ilişkilerinden türetilmesine yol açar (Yetiş, 2003: 69-70). Marx’ın sivil toplum-devlet ikiliği konusundaki uslamasının ulaştığı önemli bir başka sonuç, burada karşımıza çıkar: İkiliğin bileşenlerinden birinin ortadan kalkması durumunda, öbür bileşenin de varlığını eskisi gibi sürdürmesi olanaklı değildir. Sınıf egemenliğinin bir aracı olarak düşünülen devletin sınıfsız toplum aşamasında sönmelenmesi, aynı zamanda, sınıfsal eşitsizliklerin belirleyici olduğu sivil toplumun da –diyalektik olarak– aşılmasını gerektirecektir.

Gramsci ve Devlet-Sivil Toplum İkiliğinin Kuramsal Dönüşümü

Antonio Gramsci, Hegel-Marx çizgisinde eleştirel bir bağlamda ele alınan sivil toplum-devlet ikiliğini, İtalyan siyaset kuramı geleneğindeki “ikili perspektif” (*doppia prospettiva*) yaklaşımının sağladığı yöntembilimsel öncüllerden yararlanarak yeniden anlamlandırır. Dikotominin bileşenleri, Niccolò Machiavelli’nin yarı-hayvan yarı-insan *centaur*’unun “ikili doğası”nda olduğu gibi, içinde yer aldıkları nesnel gerçekliğin farklı görünüşlerinin sergilediği diyalektik birlik açısından ele alınır. Defterler’in kavramsal matrisi, söz konusu ikiliğin başka ikiliklerle organik bir bütünlük anlayışı doğrultusunda eklemelenmesine dayanır: zor ve rıza, tahakküm ve hegemonya, şiddet ve uygarlık, zorlama ve ikna, politika ve ahlâk, vb. (Gramsci, 1971: 169-70; 1977: 1576). Yeni kavramlarla zenginleştirilen sorunsal, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa toplumsal formasyonlarında gerçekleşen köktenci dönüşümün kapsamlı analizinden hareketle, modern kapitalizmin çelişkili ve karmaşık dinamiklerinin yorumlanmasını hedefler. Gramsci, sivil toplum-devlet ikiliğini, *Defterler*’de açıkça vurguladığı üzere (örneğin, 1995: 75; 1977: 703), hem Hegel’den hem de Marx’tan esinlenerek, yeni tarihsel dönemin özgül koşullarına uyarlamaya yönelir.

Bu bağlamda, sivil toplum-devlet ikiliği, Hegelci formülasyonun yeniden düzenlenmesiyle birlikte, *Defterler*’in son derece çarpıcı terminolojisi içerisinde, kapitalist toplumsal formasyonlardaki sınıf egemenliğinin “hegemonik” temellerini açıklamak amacıyla kullanılır. Sivil toplum, Hegelci sorunsalda da

ima edildiği üzere, “bir toplumsal grubun bütün toplum üzerindeki siyasal ve kültürel hegemonyası” ve “devletin etik içeriği” olarak anlamlandırılır (Gramsci, 1995: 75; 1977: 703). Devlet ise, egemen sınıfın üretim süreci içindeki ayrıcalıklı konumundan yararlanarak elde ettiği ideolojik üstünlüğünü baskı ve zorlama mekanizmalarıyla güçlendirdiği bir dolaysız egemenlik/tahakküm (*dominazione*) uğrağıdır. Sivil toplumu “hegemonya”, politik toplumu ya da devleti “tahakküm” işlevleriyle bağlantılandıran bu yaklaşım önceki kuramsal modellerden farklılaşır. Örneğin, sivil toplum alanı, liberal gelenek karşısındaki epistemolojik kopuşu derinleştirmek üzere, devlet ya da politik toplumun dışında yer alan örgütlenmeler ve toplumsal ilişkiler uzamı olarak kurgulanır. Bu anlamıyla sivil toplum, Marx’ın kavramıyla karşılaştırıldığında, farklı bir kuramsal statüye kavuşturularak, ekonomik yapıyla dolayimli bir ilişki içinde olmakla birlikte, üstyapısal düzeyde devlet kertesinin dikotomik karşıtı olarak inşa edilen bir hegemonik mücadele alanına dönüştürülür (Hunt, 1986: 209).

Aynı şekilde, Hegelci sorunsala yönelik kuramsal bağlantısı ne denli belirgin olursa olsun, Gramsci’nin sivil toplum-devlet ikiliği konusundaki yaklaşımı Hegel’inkinden de önemli ölçüde farklılaşır. Gramsci, bu önemli hegemonya alanını üstyapıda konumlandırarak, Hegelci modeldeki biçimiyle, piyasa dolayimli ekonomik ilişkiler ve kamu hizmetleri (mahkemeler, *polizei* vs.) alanı olarak sivil toplum kavramından giderek uzaklaşır. Yeni sorunsal içerisinde, örneğin, sivil toplum artık sadece belli bir tarihsel dönemin ticaret ve sanayi yapılanmasının içerdiği insani ilişkiler uzamı değildir. Bu belirleme, Gramsci’nin kuramsal modelinin hem Hegel’inkinden hem de Marx’inkinden ciddi oranda farklılaştığı temel bir epistemolojik kopuş noktasını oluşturur (Femia, 1987: 26). Gramsci, Hegel’in *Hukuk Felsefesi*’ndeki özgün söylemi yapıbozuma uğratarak, sivil toplumu gereksinimler sistemi, korporasyonlar, meslek birlikleri ve kamu organları halinde yapılan(dırıl)mış bir kerte olarak betimleyen yaklaşımları sona erdirir.

Gramsci’nin analizinde, sivil toplum, egoist bireylerin özçıkara dayalı mücadeleler yürüttüğü bir *bellum omnium contra omnes* (herkesin herkesle savaşı) ortamı olmaktan çıkarak, sınıf üstünlüğünün yeniden üretilmesinin hegemonik görünümünün somutluk kazandığı bir üstyapısal kerte niteliğini kazanır. Buradaki epistemolojik kopuşun anlamı, Hegel’in (ve, biraz daha farklı bir şekilde, Marx’ın) ekonomik ilişkiler ve örgütlenmeler örüntüsüyle açıkladığı sivil toplum kavramının kuramsal düzeyde terk edilmesidir. Başka bir deyişle, Gramsci, ekonomik temelle dolayimli bir şekilde ilişkilendirdiği sivil toplumu, devletin formal örgütlenmesinin dışındaki özel örgütlenmelerce yürütülen ideolojik-kültürel etkinliklerin belirleyici olduğu bir sınıf ilişkileri alanı olarak kurgular (Buci-Glucksmann, 1980: 70).

Öte yandan, Gramsci'nin, bu makalenin inceleme nesnesini oluşturan sivil toplum-devlet ikiliğinin ikinci uğrağı olan devlet kavramını da –Hegel-Marx çizgisindeki kuramsal statüsü dikkate alınmak koşuluyla– yeniden sorunsallaştırdığı söylenebilir. Yöntembilimsel öncülleri nedeniyle yeni-çoğulcu ve idealist kuramlardan ayrılan Gramscici analiz, kendinde bir nesneye indirgemediğı devleti, yapı ve üstyapının organik bütünlüğünü oluşturan tarihsel blokun önemli bir uğrağı olarak anlamlandırır. Devlet, toplumsal formasyondaki değişik sınıf ya da gruplar arasındaki tutunumu sağlamaya yönelik işlevleri yerine getirmekle yükümlü tarafsız bir kamusal iktidar mekanizması değildir. İdealist yaklaşımlar, devleti, temel işlevleri –sivil toplumdaki sınıf savaşımıyla ilişkisiz bir biçimde– toplumsal egemenlik ilişkilerinin dışında belirlenen tarafsız bir kuramsal yapıya dönüştürür. Yeni-çoğulcu “düzenleyici devlet” yaklaşımları ise, devleti, toplumsal hareketler arasındaki rekabete dayalı ilişkilerin yönetiminde oynadığı role odaklanarak açıklamaya çalışır (Buci-Glucksmann, 1980: 93-94).

Bu noktada, *Defterler*'de geliştirilen kuramsal çözümlemenin niteleyici bir başka yönü ayrıştırılabilir: Gramsci'ye göre, kapitalist toplumsal formasyonlardaki özel ve resmi örgütlenme formları araştırıldığında ikincil kurumların çoğulluğu dikkat çeker. Burjuva karakterdeki modern toplumun nesnel-yapısal biçimlenişi, devlet örgütlenmesi dışındaki ikincil örgütlenmelerin (örneğin, derneklerin) sergilediğı çeşitliliğı ve sosyo-kültürel, politik ve ekonomik grupların (dolayısıyla, sınıfların) işlevsel farklılaşmasını yansıtır. Bu yapısalite nedeniyle, Gramsci'nin sivil toplum kavramı, ideolojik-kültürel üstyapı süreçlerinde karşımıza çıkan ahlâki-entelektüel nitelikli hegemonik bilinç biçimlerini içinde barındırır (Fontana, 2008: 93). Karmaşık ve çok-katmanlı örgütlenmeler örüntüsü, sınıfsal ya da toplumsal bölünmeler açısından siyasal, kültürel ve ideolojik kertelede önemli işlevleri yerine getirir (Simon, 1985: 89). Dolayısıyla, *Defterler*'de geliştirilen sivil toplum kavramı, işlemsel bir tanımlamaya başvurmak gerekirse, toplumsal formasyonun üstyapısal kertesinde, kültürel dernekler, dinsel kurumlar, siyasal partiler gibi, yapısal kerteledeki üretim sürecinin dışında ve devletin kamusal aygıtlarının ötesinde konumlanan, genellikle “özel” diye adlandırılan örgütlenmeler alanını niteler (Gramsci, 1971: 12). Gramsci, kendi içinde bağımsız bir toplumsal uzam olarak analiz edilemeyeceğini varsaydığı bu alanı, sınıflar arasındaki tahakküm ve hegemonya mücadelelerini formüle etmek üzere inceler.

Sivil toplum, kapitalist toplumlardaki egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimi söz konusu edildiğinde, genellikle ve ağırlıklı olarak zorlama (*coercion*) ve baskı işlevleriyle betimlenen devlet uzamının dışındaki ideolojik ve kültürel boyutlu hegemonya araçlarını kapsar. Hegemonik aygıt, Gramsci'den yararlanarak geliştirdiğı “devletin ideolojik aygıtları” tartışmasında Louis Althusser'in

(1989: 29) de vurguladığı gibi, sınıf egemenliğinin yeniden üretiminde etkinlik gösterir (Texier, 1979: 63). Kendiliğinden rızanın üretimiyle ilişkilendirilebilecek olan hegemonik üstünlük, sınıfsal egemenliğin diğer görünümünü oluşturan tahakkümden farklı olarak, insanların ideolojik bilinç biçimlerinin de dikkate alınmasını gerektirir. Bu bakımdan, sivil toplum alanının ideolojik-kültürel formları (kültür, sanat, edebiyat, gazeteler, dergiler, vb.), devlet aygıtının “resmi” somutluğuyla kıyaslandığında kolaylıkla kavranması mümkün olmayan bir çoğulluk sergiler (Texier, 1979: 65). Dolayısıyla, ideolojik-kültürel nitelikli hegemonik etkinliklerin açığa çıktığı sivil toplum, tarihsel blokun belirleyici öznelerini oluşturan temel sınıflar arasındaki karşılıklı ilişkilerin kesintisiz yeniden üretiminin sahnesidir (Hunt, 1986: 210; Portelli, 1982: 76). Kapitalist toplumsal formasyonlarda hegemonya mücadelesi, burjuvazi ve işçi sınıfının, kendi örgütlenmeleri (siyasal partiler, sendikalar, dernekler, vb.) aracılığıyla, subjektif varlıklarını oluşturmasının koşullarını sağlar. Bu açıdan bakıldığında, Gramsci’nin, sivil toplumu –tıpkı Hegelci *sittlichkeit* sorunsalında olduğu üzere– egemen sınıf hegemonyasının yeniden üretimine katkıda bulunması nedeniyle, etik ya da ahlâki bir uğrak olarak kuramsallaştırdığı söylenebilir (Simon, 1985: 69; Fontana, 2002: 160).

Bundan dolayıdır ki, Gramsci’nin, sivil toplumu açıkça tarihsel blokun üstyapısında konumlandırması şaşırtıcı değildir. *Defterler*’in üzerinde en fazla yorum yapılan pasajlarından birinde, sivil toplum-devlet ikiliğinin “topografik” konumuna ilişkin tartışmanın başlangıç öncüllerini buluruz: “Şu an, iki büyük üstyapısal ‘düzey’ saptanabilir: Birincisi sivil toplum olarak adlandırılabilir, ki genellikle ‘özel’ diye anılan organizmalar bütünlüğüdür; ikincisi, ‘politik toplum’ ya da ‘devlet’ tir. Bu iki düzey, bir yanda egemen grubun toplum üzerinde uyguladığı ‘hegemonya’ işlevine, diğer yanda devlet ve ‘hukuki’ hükümet aracılığıyla uygulanan ‘doğrudan tahakküm’ ya da komuta işlevine karşılık gelir” (Gramsci, 1971: 12; 1977: 1518-19).¹³ Gramsci’nin kuramsal modelinin yönetsel dayanağını yansıtan bu betimleme, sivil toplumu yapısal düzeye yerleştirmemesi bakımından, Hegel ve Marx’ın yaklaşımlarından kısmen farklılaşan bir bakış açısını dışavurur.

Gramsci, sivil toplum-devlet ikiliği çerçevesinde geliştirdiği hegemonya kavramı aracılığıyla, sınıf egemenliğinin karmaşık ve çelişkili süreçleri içerdiğini göstermeye çalışır. Bağımlı sınıf ve grupların toplumsal formasyonda etkinlik kazanmasını zorlaştıran süreçler, sadece, onların kendi varoluşsal konumlarına ilişkin algılama eksiklikleri ya da yetersizlikleriyle açıklanamaz; devletin, ast sınıfların özgürleşim süreçlerini engellemeye yönelik hegemonik işlevlerinin de tartışmaya katılması gereklidir. Bu saptama, kapitalist devleti burjuvazinin salt baskı aygıtına indirgememesi ve hegemonyanın kurulmasında devletin oynadığı benzersiz role işaret etmesi nedeniyle dikkat çekicidir.¹⁴

Çelişkili, karmaşık ve uyumsuz üstyapılar bütünlüğünün ikinci önemli düzeyini oluşturan politik toplum ya da devlet ise, egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimi sırasında, zorlamayla bağlantılı işlevlerin yerine getirildiği uğraktır. Baskı, zor ya da tahakküm işlevinin devlet ya da politik topluma; buna karşılık rıza, ikna ya da hegemonya işlevinin sivil topluma bırakıldığı bu analitik ayrıştırma Gramsci'nin yaklaşımının niteleyici bir yönüdür (Martin, 1998: 69). *Defterler*'deki sorunsalın, Hegel-Marx geleneğindeki dikotomik uslamlamayı sürdürerek, devlet ile sivil toplum uğraklarını –liberal kuramsal sorunsaldan farklı olarak– diyalektik bir bütünlük içerisinde anlamlandırdığını söyleyebiliriz. Gramsci'nin rıza-zor ve hegemonya-tahakküm/egemenlik dikotomilerinin kuramsal-tarihsel kökenleri, Alman felsefe geleneğinde olduğu kadar, Machiavelli'nin *Prens*'te geliştirdiği açıklama tarzında görüldüğü üzere, İtalyan siyaset kuramı geleneğinde de bulunur. Gramsci, yöntemsel öncüllerini bu geleneklerden türeterek, devletin yapısal dayanaklarının sivil toplumda aranması gerektiğini, iki düzey arasında diyalektik bir belirlenim (*determination*) ve etkileşim ilişkisi olduğunu varsayar.

Gramsci'nin, sivil toplum-devlet ikiliğini ekonomi-politika ayrılığı üzerinden açıklayan liberal kuramsal yaklaşım karşısında eleştirel bir tutum sergilediğini söyleyebiliriz. Marksizm içindeki pozitivist yaklaşımlar evrimci bir ekonomizm doğrultusunda gelişirken, sivil toplumu birincil konuma yerleştiren reformist siyasal liberalizm ise devlet kavramının salt hükümet işlevine indirgenmesine yol açmıştır. Gramsci, *Defterler*'in önemli pasajlarından birinde, politika kertesinin “parlamentar siyasetle ya da kişisel klikler siyasetiyle eşanlı” hâle getirilmesine yönelik duyduğu rahatsızlığı dile getirir. Politikanın bu şekilde kavranmasının sonucunda, anayasalar ve parlamentolar, insan topluluklarının “doğal evrimi”nin yeni bir aşamasını oluşturmak üzere, toplumun ussal ve belirleyici bir formu olarak algılanmıştır. Toplumsal süreçleri doğa bilimlerinin yöntemleriyle analiz etmeyi öneren yaklaşımların yaygınlaşmasına yol açan pozitivist paradigma da, devlet kavramının “yoksullaştırılması”yla sonuçlanmıştır (Gramsci, 1971: 243-44; 1977: 1765).

Öte yandan, makalenin başında açıklamaya çalıştığımız üzere, liberal kuramsal gelenek, sivil toplum-devlet ikiliğini, sonuçta birincisinin ayrıcalıklandırıldığı ve belirleyici olduğu, buna karşılık ikincisinin giderek arkaplana itildiği bir sorunsal içerisinde anlamlandırır. Aslında, iki düzeyin bu şekilde kurgulanması politika-ekonomi ilişkisinin nasıl ele alındığıyla yakından bağlantılıdır; liberalizm, ekonomiyi politika karşısında birincilleştirirken, devleti de sivil toplum karşısında ikincilleştirmiştir. Gramsci'ye göre, liberal siyaset kuramı, devleti sivil toplumun gereksinmelerini karşılamakla yükümlü bir “gece bekçisi” (“*veilleur de nuit*”) konumuna indirger. Ekonomizmin bir başka görünümünü oluşturan liberal yaklaşımda, sivil toplum “tarihsel girişim” yeteneğiyle donatılmıştır;

devlet ise, toplumsal yapının değişik aktörleri arasındaki mücadelede “oyunun kurallarını” gözetmekle görevlendirilmiştir. Bu bakımdan, liberal geleneğin öngördüğü devletin temel işlevleri, tıpkı doğal hukuk kuramcılarında ya da klasik ekonomi politikçilerde olduğu üzere, “kamu düzeninin korunması ve yasalara saygının sağlanması”ndan ibarettir. Ne var ki, böyle bir devlet modeli sadece “kağıt üzerinde” ve “sınırlayıcı bir hipotez” olarak spekülâtif bir bağlamda formüle edilebilir. Dolayısıyla, liberal sorunsal, aslında kendisi de devlet olarak anlaşılması gereken sivil toplumun özel güçlerini hegemonik bir konuma yerleştirir (Gramsci, 1971: 261-62; 1977: 2302-03).

Doğal hukuk kuramcılarının çalışmalarıyla şekillenmeye başlayarak, klasik ekonomi politik geleneğiyle önemli bir gelişme kazanan liberal yaklaşım, devlet ile sivil toplum arasındaki çatışkısız (antinomik) ilişkiyi sorunsallaştırır. Bu bölünmeyi temel bir kategorik ayrışma noktası durumuna getiren klasik liberalizmin, ikiliğin bileşenlerini karşıt kutuplar hâlinde kurguladığı söylenebilir. Gramsci, kuramsal açıdan oldukça tartışmalı bulunduğu bu ayrıştırmanın, sınırlandırılmış minimal devlet anlayışının geliştirilmesine yol açtığını vurgular.¹⁵ Devleti sivil toplumun gereksinmelerini karşılamaya yönelik bir yapı olarak sunan bu devlet kavrayışının, son çözümlemede, bizzat devlet iktidarının gerçek niteliğini gizlemeye yardım eden bir mit olduğunu ileri sürer (bkz. Buci-Glucksmann, 1980: 70). Dolayısıyla, liberal kuramcılar ile Gramsci’nin sivil toplum-devlet ikiliğine yönelik yaklaşımlarının tamamen farklı yönlerde geliştiğini düşünebiliriz. Bieler ve Morton’un (2006: 166) da vurguladıkları üzere, Gramsci’nin, Hegelci *sittlichkeit* sorunsalındaki evrensel devlet anlayışını çağrıştıracak bir biçimde önerdiği “entegral devlet” kavramı, liberal tasarımın öngördüğü erkler ayrılığı ilkesine karşıt olarak geliştirilmiştir. Liberalizmde olduğu gibi devleti hükümetle özdeşleştiren yaklaşımların eleştirisi, bu devlet nosyonu bağlamında anlaşılmalıdır.

Bu noktada, Gramsci’nin sivil toplum-devlet ikiliği konusundaki analizinin birbiriyle ilişkili üç ayrı kuramsal model üzerinden ilerlediğini saptayabiliriz. Yöntembilimsel düzlemde ikiliğin bileşenlerini karşıt kutuplar hâlinde ayrıştıran birinci modelde, yukarıda da değinildiği gibi, sivil toplum ideolojik etkinliklerin ortaya çıktığı hegemonya uğrağını; devlet ise, bağımlı sınıfların baskıyla denetim altında tutulmasını sağlayan tahakküm/egemenlik uğrağını oluşturur (Gramsci, 1971: 12; 1977: 1518-19). Gramsci, sivil toplum ile devlet arasındaki ayrışmayı mutlaklaştıran eğilimleri eleştirirken, bu ikiliğin yansıttığı ayrımın “gerçekte yalnızca yöntembilimsel” olduğunu da özellikle vurgular (Gramsci, 1971: 159-60; 1977: 1590). İkinci model, ikiliğin bileşenlerini yeniden birleştirir. Buna göre, devlet artık sivil toplumun ötesinde ya da dışında yer almaz; tersine, sivil toplumu da kapsar: “Devlet konusundaki genel yaklaşım, (Devlet = politik toplum

+ sivil toplum, başka bir deyişle zorlama zırhıyla korunan hegemonya biçiminde söylenebilecek anlamda) sivil toplum kavramına göndermede bulunulması gereken öğeleri içerir” (Gramsci, 1971: 263; 1977: 763-64).¹⁶ Bu alıntı, devletin hegemonik süreçlerdeki işlevini de açığa çıkaracak biçimde, Gramsci’nin kendi kuramını geliştirirken kullandığı zor-rıza, hegemonya-tahakküm, sivil toplum-devlet ikiliklerini diyalektik bir mantık bağlamında yorumladığını gösterir. İkinci model, hegemonyanın salt sivil toplumla sınırlandırılmayacağına; buna karşılık, devletin de hegemonya aygıtı olarak etkinlik gösterebileceğine işaret etmesi bakımından kayda değerdir (Carnoy, 1984: 73). Defterler’de geliştirilen üçüncü modelde ise, ikinci modelin öngördüğü birliği daha da ileri taşıyacak bir şekilde, devlet ile sivil toplum arasında özdeşlik ilişkisi kurulur. Gramsci, birinci modelde yöntembilimsel düzlemde ayrıştırdığı ikiliğin bileşenlerini yeniden bir araya getirmek üzere, “sivil toplum ve devletin gerçeklikte bir ve aynı olduğunu” (1971: 160; 1977: 1590) ileri sürer. Bu modelde kurulan özdeşlik ilişkisi, başka bir açıdan bakıldığında, devletin sadece politik topluma indirgenemeyeceği anlamında da yorumlanabilir (Yetiş, 2009a: 144).¹⁷

Bu üç model, Gramsci’nin yaklaşımının, Hegel’in *Hukuk Felsefesi*’nde geliştirdiği açıklama tarzından önemli ölçüde farklılaştığını gösterir. Gramsci sivil toplum-devlet ikiliği konusundaki değerlendirmesinin tarihsel kökenlerini Hegel’e kadar uzatsa da, iki düşünürün kuramsal modelleri arasında belirgin bir farklılaşma olduğu kolaylıkla görülebilir. Çalışmamızın başında da vurgulandığı üzere, Hegel’in sivil toplumu, belli bir tarihsel dönemin gereksinimler sistemini, sını ve ticari ilişkiler bütünlüğünü, sınıflar arasındaki değişim ilişkilerini ve düzeni sağlamaya yönelik kurumsal yapıları (mahkemeler, *polizei*) içerir. Oysa, Gramsci’nin kuramsallaştırmasında, sivil toplum (tıpkı devlet gibi) tarihsel blokun üstyapısında konumlandırılır ve ideoloji kertesinde toplumsal bilinç biçimlerinin yaygınlık kazanmasında işlevsel olan süreçlerle bağlantılandırılır. Gramsci’nin sivil toplum kavramının işaret ettiği “özel” örgütlenmeler alanı, ancak kısmen Hegel’in sivil toplumunun kurumsal yapısıyla ilişkilendirilebilir. Gramsci, Hegel’in yaklaşımıyla kendi çözümlemesi arasında kurduğu ilişkiye işaret ederken, muhtemelen, *Hukuk Felsefesi*’nin sivil toplumdaki korporasyonlar ya da meslek örgütlenmeleriyle ilişkili bölümlerini kastediyordu (Femia, 1987: 26).

Sonuç

Bu makalede göstermeye çalıştığımız üzere, siyaset kuramının en önemli tartışma başlıkları arasında yer alan sivil toplum-devlet ikiliği, tarihsel gelişmenin bütün evrelerinde karşımıza çıkan bir ayrışmayı yansıtmaz. Siyaset felsefesinin birçok sorununa ilişkin kuramsal açıklama girişimlerinde referans noktası olarak kabul edilen antik Atina siyaset felsefesi bu saptamanın belirgin bir kanıtını

oluşturur. Aristotelesçi politik toplum sorunsalı, insani varoluşu temel nitelikleri bağlamında incelerken, Atina yurttaşının ontolojik değer ve erdemini politika kertesiyile kurduğu belirleyici ilişki üzerinden anlamlandırmaya yöneliyordu. Bu bakış açısı, siyasal-yurttaşal varoluşu diğer bütün insani niteliklerin önüne geçirerek, politikanın birincil etkinlik alanına dönüşmesini meşrulaştırdığı için dikkat çekicidir. Kuşkusuz, sıradan bireylerin hepsinin siyasal süreçlere ya da devlet işlerine aynı derecede katılması söz konusu değildi; ne var ki, yapısal kerteadaki gerçek çelişki ve eşitsizliklerin politika dolayımıyla gizemlileştirilmesi, ideoloji alanındaki tutunumun sağlanması bakımından da gerekliydi.

Antikiteye özgü siyaset felsefesi bireysel varoluşu *koinonia politeke*'ye göre tanımladığı için, insanların, kendilerini polis'in siyasal işlevlerinin dışında konumlandırmaları düşünülemezdi. Bütün özel yaşam görünüşlerinin içerildiği ayrı bir varoluş alanı olmakla birlikte, *oikos* (hane), politik toplumun karşısına çıkarılabilecek bir toplumsal ilişkiler örüntüsünün dayanağı sayılamazdı. Bu yüzden antik toplumsal formasyonlarda, insanın hem bireysel hem kamusal varoluş biçimlerini eklemlenebileceği bir etkinlik alanı olarak sivil toplumun varlığından söz edilmesi olanaksızdır. Aynı durum, çalışmanın başında vurguladığımız üzere, modernite öncesi toplumsal formasyonlar açısından da geçerlidir: Ne Roma toplumsal formasyonunda ne de ortaçağın feodal toplumlarında, sivil toplumun devlet ya da politik toplumdaki ayrışmasına tanık olunmuştur.

Çalışmamızın inceleme nesnesini oluşturan sivil toplum-devlet ikiliğinin, tarihsel açıdan, ancak moderniteye özgü toplumsal ilişkilerin gelişmesiyle birlikte kuramsal düzeyde formüle edilmeye başladığını görüyoruz. Burjuva toplumuna dair siyasal tahayyülün şekillenmesine katkıda bulunan doğal hukuk yaklaşımı, ikiliğin kuramsal dayanaklarını oluşturan kimi öncüllerin geliştirilmesine yardımcı olmuştur. Özellikle, doğa durumundan uygar toplum aşamasına geçilirken, insanların ortadan kaldırılamaz ya da devredilemez kimi haklara sahip olduğu yolundaki temel öncül, ideolojik açıdan devlet dışında ayrı bir öznellik alanının kurgulanmasını kolaylaştırmıştır. Sözleşmecî geleneğin bu katkısını, daha gelişkin bir biçimde, siyaset kuramı ve felsefesinin ayrılmaz bir bileşeni olarak yeniden yorumlayan gelenek klasik ekonomi politik olmuştur. Liberalizmin bu ekölü, Adam Smith ve Adam Ferguson gibi temsilcilerinin yapıtlarıyla, sivil toplum-devlet ikiliğinin ilk kez net bir şekilde kuramsallaştırılmasını sağlamıştır. Sivil toplum, piyasaya özgü değişim ilişkilerinin mantığı tarafından koşullandırılan, devlet dışındaki özel toplumsal ilişkiler alanı olarak anlamlandırılmıştır. Bir yandan ekonominin politika kertesiyi, diğer yandan somut bireyin soyut yurttaş karşısında birincilleştirildiği bu yaklaşımın etkileri bütün bir modern dönem boyunca hissedilecektir.

Piyasadaki değişim süreçlerinin belirleyiciliğini yadsımayan Hegel ise, ekonomi politik geleneğinin sivil toplum-devlet ikiliği konusundaki varsayımlarını yeniden yorumlamakla birlikte, politika-dışı insani etkinlik alanlarının da önemli olduğunu kabul eder. Ne var ki, egoist bireyin kendi çıkarını maksimize etmeye yöneldiği sivil toplum alanının denetimsiz bırakılması durumunda, toplumun kendini yeniden üretmesinin tehlikeye gireceğini düşünür. Kendisi sorun kaynağı olan sivil toplum, moderniteye özgü *sittlichkeit*'in oluşturulmasını hedefleyen etik-politik projenin kurucu uğrağı olamaz. Hegel'in eleştirel çözümlemesi, klasik ekonomi politik söyleminin kuramsal düzeyde tersine çevrilmesine dayanır: Toplumsal bütünlüğün temel görünümlerini yansıtan ikilikler açısından belirleyici olan uğrak, artık, ekonomik düzeyle ilişkili tikellikler alanı olarak ortaya çıkan sivil toplum değil, evrensellik ilkesine somutluk kazandıran siyasal devlettir.

Hem klasik ekonomi politiğin hem de Hegel'in varsayımlarını sorgulayan Marx, sivil toplum-devlet ikiliğini tarihsel maddeci doğrultuda yeniden yorumlar. Sınıflar arasındaki eşitsizlik ilişkilerini içermesi nedeniyle sivil toplumu; sınıf üstünlüğünün baskıya dayalı formlarını yansıtmaması nedeniyle devleti; dolayısıyla, ikiliğin her iki uğrağını da eleştirel bir çözümlemeden geçirir. Gramsci, *Hapishane Defterleri*'nde geliştirdiği kuramsal model bağlamında, sivil toplum-devlet ikiliğini tarihsel blokun iki temel uğrağı hâline getirir. Bu makalede incelenen kuramsal geleneklerle eleştirel bir etkileşim içerisinde olmak koşuluyla, söz konusu ikiliği sınıflar arasındaki üstünlük ilişkilerinin açığa çıktığı üstyapısal süreçlerin anlaşılmasına katkıda bulunmak amacıyla işlevselleştirir. Gramsci'nin sivil toplum-devlet ikiliğinin kuramsal gelişimine yaptığı katkı, modern kapitalist toplumsal formasyonlardaki ekonomik, politik ve ideolojik egemenlik biçimlerini açıklamaya yardımcı olan hegemonya sorunsalında kendini gösterir.

Sonnotlar

- ¹ Bu konuda ayrıca bkz. Faulks (1999: 30).
- ² Polis'in doğallığı konusundaki Aristotelesçi yaklaşım için ayrıca bkz. Reeve (2009).
- ³ Bu anlatının tipik görünümleri için bkz. Ferguson (2001).
- ⁴ Ayrıca bkz. Avineri (1972) ve Yetiş (2003: 36).
- ⁵ Vincent'ın, Hegelci sorunsalı "devletin etik kuramı" olarak nitelendirmesi son derece yerindedir (1987: 119-46).
- ⁶ Hegel, sivil toplumun üç uğraktan meydana geldiğini belirtir: "A. İhtiyacın

mediasyonu ve bireyin, hem kendi emeği, hem de bütün başka bireylerin emeği ve ihtiyaçlarının tatmini sayesinde tatmin bulması: İhtiyaçlar sistemi. B. Bu sistemin içerdiği evrensel özgürlük unsurunun realitesi: mülkiyetin yargı gücü vasıtasıyla korunması. C. İlk iki sistemdeki olağanlık kalıntılarına karşı alınan tedbirler ve özel menfaatlerin kamu yönetimi ve korporasyon vasıtasıyla, ortak menfaatler olarak, korunması” (1991: 163; 2008: 186, parag. 188).

⁷ Hegel’in, kendi çıkarını gözetken egoist bireyi sivil toplumun kurucu ögesi olarak sunması dikkat çekicidir: “Bizzat kendi özel gayesinin objesi olan somut şahıs, bir ihtiyaçlar bütünü ve tabii zorunlulukla keyfi iradenin bir karışımı olarak, sivil toplumun en birinci prensibidir” (1991: 159, parag. 182). Bu konuda ayrıca bkz. Savran (1987: 141-42).

⁸ Hegel’in, bu anlamda, Hobbesçu sorunsalın “soyut ve atomistik bireyciliği”ni eleştirel bir bağlama yerleştirerek yadsıması kendi kuramının zorunlu bir yansımasıdır (Mehta, 1968: 52).

⁹ Ayrıca bkz. Klosko (2013: 453-55).

¹⁰ Marx’ın sivil toplum kuramının daha geniş bir analizi için bkz. Yetiş (2003).

¹¹ Marx, insanın varoluş biçiminde ortaya çıkan bu ikiliği, sivil toplumun siyasal devletten ayrışmasına bağlar: “Genel yasa tekil birey düzeyinde de kendini gösterir. Sivil toplum ile devlet birbirinden ayrılır. Böylece devletin yurttaşı da, sivil toplumun üyesi olan yurttaştan ayrılır” (1975a: 77; 1997a: 112).

¹² Ayrıca bkz. Neocleous, (1996: 1).

¹³ Metnin başında yer alan “şu an” ifadesi, *Defterler*’in diğer kısımlarında yer alan tartışmalara yönelik yöntembilimsel bir uyarı olarak okunmalıdır.

¹⁴ Gramsci, devleti, rıza ve zorunetkin bileşiminin dikkate alınarak kuramsallaştırmayı önerir: “Devlet, kendisi aracılığıyla yönetici sınıfın, egemenliği yalnızca haklı gösterip koruduğu değil, ama yönetimi altında tuttuklarının etkin rızasını da kazanabildiği pratik ve teorik etkinliklerin karmaşık bütünlüğüdür” (1971: 244; 1977: 1765).

¹⁵ Devletin hükümetle özdeşleştirilmesi, ekonomik-korporatif bakış açısının henüz aşamadığını gösterir (Gramsci, 1971: 262; 1977: 763).

¹⁶ Althusser’in “devletin ideolojik aygıtları” konusundaki kuramsal yaklaşımının tam da Gramsci’nin bu modelinden kaynaklandığı düşünülebilir.

¹⁷ Bu modelin bir başka dikkat çekici yönü, rıza-zor ve hegemonya-tahakküm

ikiliklerinin de devlet uğrağında eklemlendirilmesidir. Gramsci'nin politik toplum ile devlet kavramları arasında yaptığı ayırım üzerine ayrıntılı bir analiz için ayrıca bkz. Yetiş (2009b).

Kaynakça

Althusser L (1989). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. Çev. Y Alp, İstanbul: İletişim Yayınları.

Avineri S (1972). *Hegel's Theory of the Modern State*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bieler A ve Morton A D (2006). Globalization, the State and Class Struggle: A 'Critical Economy' Engagement with Open Marxism. İçinde: Bieler A vd (der.), *Global Restructuring, State, Capital and Labour: Contesting Neo-Gramscian Perspectives*, New York: Palgrave Macmillan, 155-175.

Buci-Glucksmann C (1980). *Gramsci and the State*. Çev. D Fernbach, Londra: Lawrence and Wishart.

Carnoy M (1984). *The State and Political Theory*. Princeton. NJ: Princeton University Press.

Chandhoke, N (1995). *State and Civil Society: Explorations in Political Theory*. New Delhi ve Londra: Sage Publications.

Cohen J L ve Arato A (1992). *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: The MIT Press.

Faulks K (1999). *Political Sociology: A Critical Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Femia J V (1987). *Gramsci's Political Thought: Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process*. Oxford: Clarendon Press.

Ferguson A (2001). *An Essay on the History of Civil Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fontana B (2002). Gramsci on Politics and State. *Journal of Classical Sociology*, 2(2), 157-78.

Fontana B (2008). Hegemony and Power in Gramsci. İçinde: Howson R ve Smith K (der.), *Hegemony: Studies in Consensus and Coercion*, Londra ve New York: Routledge, 80-106.

Gramsci A (1971). *Selections from the Prison Notebooks*, Hoare Q ve Nowell Smith G (der. ve Çev.), Londra: Lawrence and Wishart.

Gramsci A (1977). *Quaderni del Carcere*, Cilt 4, Gerratana V (der.), Torino: Einaudi.

Gramsci A (1995). *Further Selections from the Prison Notebooks*. Boothman D (der. ve Çev.), Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Hegel G W F (1991). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*. Çev. C Karakaya, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Hegel G W F (2008). *Outlines of the Philosophy of Right*. Çev. T M Knox, Oxford: Oxford University Press.
- Hobbes T (1992). *Leviathan*. Çev. S Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hunt G (1990). The Development of the Concept of Civil Society in Marx. İçinde: Jessop B ve Malcolm-Brown C (der.), *Karl Marx's Social and Political Thought: Critical Assessments*. Cilt 4, Londra ve New York: Routledge, 21-35.
- Hunt G (1986). Gramsci, Civil Society and Bureaucracy. *Praxis International*, 6(2), 206-19.
- Klosko G (2013). *History of Political Theory: An Introduction*. Cilt 2, 2. Baskı, Oxford: Oxford University Press.
- Locke J (2004). *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*. Çev. F Bakırcı, Ankara: Babil.
- Martin J (1998). *Gramsci's Political Analysis: A Critical Introduction*. Londra: Macmillan.
- Marx K (1975a). Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Law. İçinde: Marx K ve Engels F, *Collected Works*. Cilt 3, Moskova: Progress Publishers.
- Marx K (1975b). On the Jewish Question. İçinde: Marx K ve Engels F, *Collected Works*. Cilt 3, Moskova: Progress Publishers.
- Marx K (1976). Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'ya Önsöz. İçinde: Marx K ve Engels F, *Seçme Yapıtlar*. Cilt 3, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K (1997a). *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*. Çev. K Somer, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K (1997b). *Yahudi Sorunu*. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K ve Engels F (1976). The German Ideology. İçinde: Marx K ve Engels F, *Collected Works*. Cilt 5, Moskova: Progress Publishers.
- Mehta V R (1968). *Hegel and the Modern State: An Introduction to Hegel's Political Thought*. New Delhi: Associated Publishing House.
- Neocleous M (1996). *Administering Civil Society: Towards a Theory of State Power*. Londra: Macmillan Press.
- Portelli H (1982). *Gramsci ve Tarihsel Blok*. Çev. K Somer, Ankara: Savaş Yayınları.
- Reeve C D C (2009). The Naturalness of the Polis in Aristotle. İçinde: Anagnostopoulos G (der.), *A Companion to Aristotle*. Malden, MA ve Oxford: Wiley-Blackwell, 512-25.
- Ryan A (1996). Hobbes's Political Philosophy. İçinde: Sorell T (der.), *The Cambridge Companion to Hobbes*. Cambridge: Cambridge University Press, 208-45.
- Savran G (1987). *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx*. İstanbul: Alan Yayınları.

Simon R (1985). *Gramsci's Political Thought: An Introduction*. Londra: Lawrence and Wishart.

Texier J (1979). Gramsci, Theoretician of the Superstructures: On the Concept of Civil Society. İçinde: Mouffe C (der.), *Gramsci and Marxist Theory*. Londra: Routledge & Kegan Paul, 48-79.

Thomas P (2000). *Marx ve Anarşistler*. Çev. D Evcı, Ankara: Ütopya.

Vincent A (1987). *Theories of the State*. Oxford: Blackwell.

Yetiş M (2003). Marx ve Sivil Toplum. *Praksis*, 10, 35-72.

Yetiş M (2009a). Antonio Gramsci. İçinde: Veysel Ç (der.), *1900'den Günümüze Büyük Düşünürler*. İstanbul: Etik Yayınları, 121-172.

Yetiş M (2009b). Gramsci ve Devletin İki Görünümü. *Mülkiye Dergisi*, XXXIII(264), 129-53.